

סימן ד - נסיעה ועשיית מלאכות בין עלות השחר לזריחה

שאלה

אני מתעורר לעיתים תכופות מיד עם עלות השחר. בדרך כלל, אני רוצה להתפלל אחרי הזריחה, כדין. הבעיה היא, מה לעשות עם הזמן בין ההשכמה ובין התפילה. לא תמיד יש לי את יכולת הריכוז הדרושה כדי לשבת וללמוד. האם מותר לי להתעסק בצרכי העבודה שלי? האם אני יכול ליסוע בזמן הזה, כשאין פקקים, ולהתפלל מאוחר יותר?

תשובה

עדיף להתפלל לאחר הזריחה מאשר לפני כן. לכן, מותר לצאת לדרך קודם הזריחה, על מנת לחסוך פקקים וכדומה, ולהתפלל במקום העבודה לאחר הזריחה. וכן יהיה מותר לך לעסוק בענייני העבודה קודם הזריחה.

גם מי שסתם קם מוקדם, רשאי להתעסק בצרכיו כל זמן שלא הגיע זמן תפילה לכתחילה, כלומר לפני זמן תפילה כוונתיקין.

אם המניין הקבוע היחיד בישוב הוא בשעה קבועה, הרי שמי שקם בקביעות לפני כן, רשאי לעסוק בצרכיו לפני התפילה. היתר זה הוא רק משום שהחלופה היא שנמצא שיתפלל ביחיד כל בוקר. אבל אם באופן מקרי התעורר מוקדם, ואינו יכול לעסוק בחפצי שמים קודם התפילה, יתפלל ביחיד לאחר הזריחה, ולא יעסוק בצרכיו לפני התפילה. בכל מקרה שהתרנו לעסוק בצרכיו לפני התפילה, יש לומר לפני כן ברכות השחר. ובוודאי שהדבר הטוב ביותר לעשות בזמן הזה, הוא ללמוד תורה.

נימוקים

א. תפילה לפני הנץ או במקום העבודה כשיש אילוצים

הגמרא בברכות (יד.) אומרת:

אמר רב: כל הנותן שלום לחבירו קודם שיתפלל, כאילו עשאו במה. שנאמר: חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא, אל תקרי במה אלא במה... מתיב רב ששת: בפרקים שואל מפני הכבוד ומשיב? תרגמה רבי אבא: במשכים לפתחו.

אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן: אסור לו לאדם לעשות חפציו קודם שיתפלל, שנאמר: צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו.

ואמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן: כל המתפלל ואחר כך יוצא לדרך הקדוש ברוך הוא עושה לו חפציו, שנאמר: צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו.

מסוגיית הגמרא אנו לומדים על שלוש הלכות: אסור לומר שלום לחברו קודם שמתפלל, אסור לעשות חפציו קודם שמתפלל, וראוי לצאת לדרך רק אחרי שמתפלל. עם זאת, מלשון הגמרא

נראה, שבעצם אלו שתי הלכות, והאיסור לעשות חפציו קודם התפילה, כולל גם את האיסור לצאת לדרך. ובגירסת הרי"ף הדברים מבוארים עוד יותר שכתב (ח. מדפי הרי"ף) במימרא הראשונה של רב אידי בר אבין: "אסור לאדם לצאת לדרך קודם שיתפלל..." ובכלל לא הזכיר בנפרד איסור לעשות חפציו קודם התפילה.

ובדף ל ע"א:

אבוה דשמואל ולוי כי הוו בעו למיפק לאורחא הוו מקדמי ומצלי, וכי הוה מטי זמן קריאת שמע קרו.
כמאן? כי האי תנא דתניא השכים לצאת לדרך מביאין לו שופר ותוקע, לולב ומנענע, מגילה וקורא בה, וכשיגיע זמן קריאת שמע קורא. השכים לישב בקרון או בספינה מתפלל, וכשיגיע זמן קריאת שמע קורא. רבי שמעון בן אלעזר אומר בין כך ובין כך קורא קריאת שמע ומתפלל, כדי שיסמוך גאולה לתפלה.
במאי קמיפלגי? מר סבר תפלה מעומד עדיף. ומר סבר, מסמך גאולה לתפלה עדיף.
כלומר, נחלקו תנא קמא ורבי שמעון בן אלעזר מה לעשות כשהברירה היא בין תפילה באופן שאינו ראוי לכתחילה, מצד שמדובר לפני זמן תפילה, לבין תפילה בדרך, כשאי אפשר לכוון כל כך. לדעת תנא קמא, יתפלל כעת את מה שיכול, כדי להרוויח תפילה בעמידה, בכוונה. ואת קריאת שמע יקרא בדרך, למרות שמפסיד סמיכת גאולה לתפילה. לעומת זאת, לדעת רבי שמעון בן אלעזר, יש לסמוך גאולה לתפילה, וממילא יתפלל בדרך.
התוספות (ד"ה אבוה דשמואל) כתבו, שמדובר על תפילה לאחר עלות השחר, אבל לפני נץ החמה. כלומר לפני זמן התפילה לכתחילה, מול תפילה בדרך, שאינה נוחה להתפלל, כמו יושב בקרון ובספינה. לדעת תנא קמא, ניתן להפריד בין קריאת שמע לתפילה, ויתפללו בבית בנחת, ואחרי כן יקראו קריאת שמע בדרך. ולדעת רבי שמעון בן אלעזר, בכל מקרה יצמידו גאולה לתפילה, גם על חשבון תפילה בכוונה.
וכתבו התוספות (ד"ה מסמך), שבה"ג פסק הלכה כרבי שמעון בן אלעזר, כדי לסמוך גאולה לתפילה. אבל רבנו חננאל פסק כאבוה דשמואל ולוי. וכן היא דעת הרא"ש, וכן היא הכרעת הבית יוסף, שיתפלל בבית ורק אחרי כן יצא לדרך, וכפי שעוד נראה להלן.

הבית יוסף (או"ח פט) מביא את דברי מהר"י אבוהב, שכתב שכשם שנחלקו הראשונים כיצד יש לפסוק לגבי מי שכבר נמצא בדרך, כך יש להסתפק לגבי מי שרוצה לצאת לדרך, אם יתפלל קודם שיוצא לדרך או לא. וכתב על כך הבית יוסף:

ואינו נראה בעיני, דלא דמו. דההיא דלקמן [=מחלוקת תנא קמא ורבי שמעון בן אלעזר] כשהשיירא הולכת ואי אפשר לו להתעכב עד שיגיע זמן תפילה ויתפלל. והכא בשהרשות בידו להתעכב אלא שהוא רוצה למהר דרכו ולילך קודם שיתפלל. וקאמר, שאסור לו לילך קודם שיתפלל לפי שסובר שהוא בכלל עושה חפציו קודם שיתפלל.

והא דאמרינן בפרק היה קורא כל המתפלל ואחר כך יוצא לדרך הקדוש ברוך הוא עושה לו חפציו לאו למימרא שאם לא התפלל קודם שאין הקדוש ברוך הוא עושה לו חפציו אבל איסורא ליכא אלא איסורא נמי איכא כיון שעושה חפציו קודם שיתפלל:

כלומר, הבית יוסף מבין שהמצב שעליו נחלקו התנאים הוא מצב שבו אדם בכל מקרה לא יתפלל באופן הראוי, כי הוא לא יכול להתפלל את כל התפילה בזמן, כי הוא כבר בדרך, והשיירה יוצאת לדרכה. כך שהשאלה היא רק מה עדיף לעשות: להפריד בין גאולה לתפילה, או להתפלל בדרך. לעומת זאת, הסוגיא בדף יד. עוסקת במי שיכול להתפלל את התפילה במילואה בביתו, ורק יוצא מוקדם יותר כדי לצאת לעסקיו, ובזה הדין, שלכולי עלמא יתעכב ויתפלל ורק אחרי כן יצא. ובשאלה זו פסק השו"ע (שם סעיף ח), שעדיף שיתפלל בביתו תפילת עמידה, מאשר להתפלל בדרך תוך כדי הליכה, ולסמוך גאולה לתפילה. על כן ברור, שאם לאדם יש אילוץ, שגורם לכך שאינו יכול להתפלל כדין לאחר הזריחה, ויש לו אפשרות להתפלל במנין בסמוך למקום עבודתו, יש להעדיף זאת. אולם, נדון השאלה שלפנינו הוא בעיקר כשאינן כל כך אילוץ. ורק השאלה היא מה לעשות עם הזמן עד הזריחה.

ב. עשיית צרכיו לפני עיקר זמן תפילה

בשיטה מקובצת (בסוגיא בדף יד.) נימק את האיסור להתעסק בצרכיו קודם התפילה: כשם שאסור לצאת לדרך ולעשות חפצו קודם שיתפלל, כך אסור להתעכב בדרכים וליתן שלום לפוגעים בו. אלא שימהר לבית הכנסת ויתפלל כדי שלא יתיאש מן התפילה.

בילקוט יוסף (סימן פט סעיף לה) דייק מדבריו, שהאיסור הוא כדי שלא ישכח להתפלל, ולא דין עקרוני, שאסור לאדם להתעסק לפני שמתפלל. לדבריו יש מקום לומר, שמי שהולך להתפלל במנין קבוע, לא שייך לגביו האיסור של התעסקות בצרכיו קודם התפילה. אפשר שדעה זו מקבלת חזיון גם מדברי המשנ"ב (סקי"ט) שכתב שגם לפני מנחה וערבית אסור לצאת לדרך קודם שיתפלל (ומקורו בדברי רבנו מנוח המובא בכסף משנה תפילה ו, ד). לא סביר שיש איסור להתעסק בענייניו לפני מנחה וערבית. אבל החשש שמא ישכח להתפלל הגיוני יתר.

אמנם, הילקוט יוסף עצמו מציין שמדברי ראשונים אחרים נראה אחת. למשל, תרומת הדשן (סימן יח) דן בשאלה, האם מי שכבר אמר את ברכות השחר רשאי להתעסק בצרכיו. בתוך דבריו, משווה תרומת הדשן את האיסור לשאול צרכיו קודם התפילה לאיסור לשאול בשלום אדם קודם התפילה. מסתבר, שהאיסור לשאול אדם בשלום אינו מחשש שיימשך בדבר וישכח להתפלל.

יסוד אחר בהסבר האיסור לעסוק בצרכיו קודם התפילה עולה מדברי הגרש"ז (הליכות שלמה ב, יא). הגרש"ז דן בשאלה כיצד אנו עושים מלאכות לפני תפילת מנחה וערבית, בניגוד לדברי המשנ"ב שהובאו לעיל. ותשובתו:

נראה שסומכין לומר שאיסור זה הוא ככל דיני קדימה, שנאמרו רק כשרוצה כעת בשניהם. שבזה צריך להקדים התפילה לעשיית מלאכתו. אבל אם אין בדעתו להתפלל עתה, ובפרט כשרוצה להדר להתפלל בזמן מנחה קטנה או בציבור או ביתר ישוב הדעת וכדומה, אז אפשר דשפיר להקל לצאת לדרך ולהתעסק בצרכיו לפני תפילתו.

כלומר, האיסור לעסוק בצרכיו לפני התפילה אינו איסור גורף, אלא רק דין בדיני הקדימה. שכאשר אדם רוצה לעשות שני דברים, עליו לעשות את החשוב יותר. אבל אם אינו רוצה לעשות כעת את שני הדברים, הוא אינו חייב להקדים את החשוב. אמנם, ברור שאין הכוונה שכל זמן שאדם אינו רוצה להתפלל, אין לו איסור בהקדמת צרכיו. שהרי, לעולם כשאדם מקדים צרכיו, זה אומר שהוא עוד לא רוצה להתפלל. אלא הכוונה היא, שכאשר לאדם יש סיבה טובה לדחות את התפילה, ואת הזמן הריק שבינתיים הוא רוצה לנצל לצרכיו, אין זה בכלל האיסור. ולכן, אם אדם מתפלל במנין קבוע מסויים, או שרוצה להתפלל מנחה קטנה, שכן עיקר הדין וכן הלאה, יהיה רשאי לעסוק בצרכיו בינתיים.

חיזוק מסויים לכיוון של הגרש"ז ניתן ללמוד מדברי הט"ז. הט"ז (סק"ג) נדרש לשאלת הבית יוסף שנדונה לעיל, והוא כותב (כפי שמסביר הפמ"ג את דבריו), שהדין שלגביו נחלקו תנא קמא ורבי שמעון בן אלעזר, אם מותר לצאת לדרך קודם שיתפלל כדי שלא יצטרך להתפלל בדרך, הוא כשיצא לדרך קודם הנץ החמה, שאז לא שייך האיסור לעסוק בצרכיו קודם התפילה.

ביסוד סברתו של הט"ז מוכרחים לומר, שכיוון שקודם הנץ החמה עוד לא הגיע הזמן הראוי לתפילה לכתחילה אי אפשר לומר לאדם שלא יעשה מלאכה בזמן הזה. שהרי אם להתפלל עוד אסור, ולעשות מלאכה אסור, מה יעשה?

אם כן, גם לפי דברי הט"ז, האיסור לעסוק בצרכיו קודם התפילה הוא עניין של סדרי קדימות – כשהגיע זמן תפילה, אסור לעשות מלאכה עד שיתפלל. אבל קודם זמן תפילה, מותר לעסוק במלאכתו, אף לאחר שעלה עמוד השחר, שהרי התפילה עדיין אינה עומדת כאופציה לכתחילה.

ואמנם, איסור אכילה מתחיל כבר מעלות השחר, אבל אין סיבה לומר שהדבר כך גם ביחס לאיסור התעסקות בצרכיו (בניגוד לדעת המשנ"ב, שמדבריו בשער הציון סקי"ד נראה שהבין שהט"ז חושב שגם איסור אכילה מתחיל מהנץ החמה).

הגרש"ז (הערה טז שם) הוסיף:

ולפי זה לכאורה הוא הדין בשחרית, אם לא הגיעה השעה שהציבור מתפללין, והוא ממתין להתפלל עמהם בכל יום, יהא מותר לקנות צרכי סעודה לפני התפילה אף בכל

ימות השבוע, גם אם אין זה צורך מצווה. ועל כל פנים, לענין מנחה וערבית יש לסמוך על כך.

מדברי הגרש"ז נראה, שהוא לא רצה לסמוך לגמרי על סברתו לענין תפילת שחרית. ואפשר לומר, שתפילת שחרית חמורה יותר מתפילת מנחה וערבית, שכן התעסקות בצרכיו לפני שחרית היא עניין של כבוד שמים, ולא רק הלכה בסדרי קדימויות. אבל הוא גם לא הכריע להפך. וכיוון שראינו שגם דעת הט"ז ביסודה כדברי הגרש"ז, הרי שכשמדובר בשאלה אם להתפלל במנין לאחר הנסיעה או ביחידות או לפני נץ החמה לפני הנסיעה, יש מקום לצרף את דבריו כסברא להקל.

אם כן, על פי השיטה מקובצת, אין לאסור להתעסק בצרכיו כל שהולך למנין קבוע בזמנו, ואין חשש שישכח להתפלל. ולדעת הט"ז והגרש"ז, כל זמן שלא הגיע זמן תפילה לכתחילה, גם לא חל האיסור להתעסק בצרכיו.

עם זאת, מאחר וגם הגרש"ז לא אמר דבריו בלשון הכרע, ודברי הט"ז נאמרו רק ביחס לזמן הזריחה, ולא ביחס למי שהמנין הרגיל שלו הוא הרבה אחרי הזריחה, נראה לי, שאם קרה באופן חד פעמי שקם מוקדם, ויודע שיש לו עוד זמן רב עד המנין הרגיל שלו, עדיף שיתפלל ביחידות מאשר שיעסוק בצרכיו לפני זמן התפילה הקבוע שלו. ורק אם קם בקביעות לפני זמן התפילה הרגיל, בזה עדיף שיתפלל בקביעות במנין, אף אם משמעות הדברים היא שיעסוק בצרכיו קודם התפילה.

ג. התעסקות בצרכיו לאחר אמירת ברכות השחר

תרומת הדשן (שם) דן בשאלה אם מותר להתעסק בצרכיו לאחר שאמר ברכות השחר. לדעת תרומת הדשן הדבר אסור, אבל הרמ"א (סעיף ג) מביא את דעת המקילים ומסיים 'וטוב להחמיר בזה'.

על כן, מי שכבר יוצא לדרך או עוסק בצרכיו קודם התפילה, מן הראוי שיאמר לפני כן ברכות השחר בביתו.